

FRÁTER ZOLTÁN

A levélíró Bródy

Nehezen indokolható választásnak tűnhet, ha Bródy Sándor sok műfajú életművéből éppen a levelezést emeljük ki. Bizonyára fontosabb és méltóbb a regényíró, a novellista, a színpadi szerző vagy a publicista alkotásairól beszélni, mint levelek titkait fürkészni, noha egyébként változatos szépírói tevékenysége mellett Bródy nagy levélíró is volt. Kiterjedt levelezést folytatott többek közt Ambrus Zoltánnal, Hatvany Lajossal, Rosenfeld Bellával (első feleségével) és Erdős Renée-vel, élete nagy szerelmével. A helyenként kissé kusza sorok hasznos adalékokkal járulhatnak hozzá a biográfiai kutatás nyomozómunkájához.

Érdeemes azonban tüzetesebben szemügyre venni olyan levelet is, mely nem évtizedek múltán, a kéziratárak homályából került elő valamely szorgos filológus munkájának eredményeként, hanem már megírása idején napvilágot látott, annál is inkább, mivel a levélíró szándéka szerint nyílt levélnek készült. Bródynak Gárdonyi Gézához írott leveléről van szó, amely a Lázár Miklós által szerkesztett, bécsi kiadású Új Könyv című folyóiratban jelent meg, ott, ahol például Krúdy Gyula egyik legizgalmasabb regénytöredékének, a *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* hét folytatása is. Bródy nyílt levelét 1921 februárjában közölte a lap, keletkezésének helyét és idejét maga Bródy adta meg: Padova, 1921 újesztendő.¹ A nyílt levél a régi, bizalmas ismeretség nyílt megszakításának megfogalmazása, válaszul arra a hírre, hogy Gárdonyi, akit Bródy több évtizedes, jó barátjának tudott, vállalta a faji alapon szerveződő Magyar Írók Szövetsége elnöki tisztét, szinte betetőzve ezzel azokat a zaklatásokat és kirekesztő, megkülönböztető törekvéseket, amelyek a zsidó származású írókat érték 1919 őszétől 1920 végéig, s amelyek elől Bródy előbb Bécsbe, majd Olaszországba menekült.

A nyílt levél, mondhatnánk, önmagáért beszél, szó szerint és átvitt értelemben is, túl sok értelmezni való nincs benne. Bár a jelentése világos, mégis érdemes talán mint írást is megvizsgálni. Már csak azért is, mert maga a címzett, Gárdonyi, miután elolvasta, állítólag így kiáltott fel: „Ez a levél Bródy irodalmi munkásságának a briliánsa. Sohasem gondoltam, hogy Bródy agya ily pompás gyöngyöt is bír termelni!”² S azon melegében oda is csatolta az írást saját naplójához. A levél, mindamellet, hogy barátságuk fájdalmas megszakítását jelenti be, bizonyos pontokon elhelyezett apró motívumaival és az emlékezés technikájának akart-akaratlan felépítésével jóval több, mint a csaknem fél évszázados ismeretség befejezésének kinyilvánítása. A

¹ A szöveg újabb kiadása: BRÓDY Sándor, *Rembrandt és más elbeszélések*, Bp., Unikornis, 1998, 286–294.

– Az idézeteket ebből a kiadásból közlöm.

² GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*, Bp., Dante kiadás, 1934, II, 266.

szakítás bejelentése, visszatekintve a múlt élményeire, életelbeszéléssé válik Bródy megfogalmazásában. Ha kritikus pontokon, válságos időszakokban rátekintünk életünkre, nemcsak életre keltjük és valósággal újraéljük elmosódott élményeinket, hanem azok értelmezését, sőt aktualizált újraértelmezését is megalkotjuk. Az énünkhöz kapcsolt történetek felidézésével egész identitásunkat mérlegre tesszük. Visszatekintve életünkre, emlékezetünk térben és időben vibrál, miközben nemegyszer önkényes oksági kapcsolatot létesítünk múltunk darabkái között. Az a mód, ahogyan Bródy emlékezteti Gárdonyit barátságuk közös történetére, elsősorban Bródy levélírói állapotát tükrözi, azt a felhevült, izgatott lelkiállapotot, amelyet a lesújtó és felhaborító, számára érthetetlen hír váltott ki belőle. A levél a jelen helyzetéről ad hírt: „Kedves Géza, friss jó egészséget kívánok és tudatlak, hogy én diák lettem, Itáliában, [...] jelentkeztem itt orvostanhallgatónak, jó nyavalyásan.” Szigorlatolni persze nem fog már, de legfőbb célja nem is ez. Abban reménykedik, hátha talál valami gyógyfüvet, megtalálja a felejtés fűvét, mellyel meggyógyíthatja magát. „Valami fűvet, fűvet, felejteni!” Az első két bekezdés rövid helyzetjelentésében a múlt leleplezését is szükségesnek véli. Bár a csaknem félszáz éves írói munkában tönkrement a szíve, de sem ezt, sem azt, hogy az utóbbi két-három évben kissé leszállították, nem tartja bajnak: „elég ideig voltam fent, tekintve, hogy érettségit se tettem” – vallja be töredelmesen, ám rögtön kajánul megfricskázza Gárdonyit: „(De te se tettél, íme, föladlak.)” A jelen állapothoz tartozik a viszonyítási alapként benne élő szülői minta meghatározó erejének hangsúlyozása: a példás édesanya, aki kékszemű, szőke zsidóasszony volt, és keresztényi alázatosságra tanította, valamint a bohém természetű apa, aki büszke volna rá, hogy fiát egy valódi egyházfejedelem, Prohászka püspök úr kiprédikálja.

Ezt követően kezd élete eseményeinek felidezésébe, mintegy visszamenőlegesen felmutatva, a megsértett személyiség nézőpontjából értelmezve azokat. Először csak két-három év emlékeire utal 1918-tól 1921-ig, aztán ifjúsága korszakára, amikor Herczeg Ferencsel együtt a Budapesti Hírlapnál dolgozott, s a későbbi írófejedelem novelláit akkor még ő és a segédszerkesztő Barna Adorján nézte át, nehogy valami magyartalanság maradjon a szövegben, majd felrémlik egy „marcona tót” alakja, akinek daliás termetében és tehetségtelenségében nem nehéz fölismerni Pekár Gyula személyét, végül Szabó Dezsőre céloz, a faji alapon szervezett írószövetség gyakorlati kezdeményezőjére, szintén nevének említése nélkül. Bródy az általa „halálosan gyötrődöm” állapotnak nevezett lelki helyzetben írja levelét, mindez a szövegben fellelhető ellentmondásokban is megmutatkozik. Az orvosi tudományok iránti érdeklődés vezette a páduai egyetem orvosi karára, de vizsgálni persze nem akar. Hivatkozik Pekár Gyula egyik barátjára, aki a tehetségtelen író „minden vajeszű ember között” a legműveltebbnek nevezte, de nem árulja el, ki volt az. Hibáztatja Gárdonyit szerencsétlen tisztségvállalásáért, de egyfolytában menteti. Azt állítja, hogy Szabó Dezsőtől, akit név nélkül csak „nedveskezű külföldet majmoló”-ként említ, nem olvasott mást, mint egy széles esszét, pár sorral utána viszont azt írja, hogy „ettől olvastam régebben egy elbeszélésfélét”. A többiekéről, akik Gárdonyival együtt őt kiközösítették, először azt mondja: „nem is tudom kik”, de rögtön

ezután helyesbíti önmagát: „Egy-kettőnek a nevére mégis emlékszem”, nevüket viszont megintcsak nem sorolja fel, annyival elintézi őket, hogy a „nyomorúságos elhelyezkedés után lesz még belőlük igazi író”. Ezek a következetlenségek természetesen részint a levélíró feldúltságára, elkeseredettségére utalnak, ugyanakkor kiválóan alkalmasak az irónia érvényesítésére is.

Mindezek után tér rá elszámolására Gárdonyival, miközben folytonosan elismerő szavakkal illeti és mentegeti volt barátját. „Éretted kár. Lehet, hogy még mindent helyreigazítasz. Ma is csak azt tudom cselekedni, hogy mentegesselek. Ha régen valami tökéletlenségen fogtalak: elhagyatottságodra, zárkózottságodra fogtam a hibát, mert nemcsak nagyon szerettelek, hanem el is olvastam az írásaidat. [...] Ám lehetsz miattam akárki és akármilyen, nem tudok mást mondani, csak azt, hogy te írtad a legjobb magyar színdarabot, a legszebb magyar regényt”. Gárdonyi elé tárja azokat az éveket, amikor íróársak voltak Bródy folyóiratában, a Jövendő hasábjain: „amikor egy rendes szépirodalmi lapot fundálhattam, a te nevedet írtam az élére és elkergettem az előfizetőt, aki egyet is mert mukkanni az írásaid ellen, amely ellen akkoriban nagyon is sokat mukkantak, éppen azok, akikkel te ma együtt vagy. [...] És ha rosszat írtál, letagadtam, magamra vállaltam, másra fogtam. Kedves voltál, amikor korhóltál érte.” A közös munka és a barátság évei, az együtt töltött idő számbavétele azonban a háborgó lélekben is felkelti és megerősíti a mulandóság érzetét. Nem is kíván ellenkezni többet, „ki tudja, milyen kevés az időnk”. A régmúlt, a kiközösítés és szakítás előtti múlt sokkal fontosabbá válik, szinte párhuzamban áll a sérelmek felsorolásával, s mindvégig jelen van a gyötrő kérdések közepette is. Egy barátság analízise és az ország irodalmi-politikai, irodalompolitikai viszonyainak megkérdőjelezése közben saját, gyermeki emlékeit, Egerhez fűződő kapcsolatát is megvilágítja. Nem lehet véletlen, hogy emlékeiben igen hangsúlyos szerepet játszik elemi kötődése Egerhez. „Én nem külföldről jöttem, itthon születtem. Itten bújtam ki a falu földjéből, a hóstyák kakukkfüves utcáiból.” Írói munkássága során nem vágyott semmire, egyetlen dicsőségre gondolt mindössze: ha valami olyan nagyszerű dolgot írna, úgymond véletlenül, megemlékeznének róla egri barátai a város alatti szőlőben, amely valaha az övé volt, s most az egri angolkisasszonyoké. Az egri völgyi temetőből, melynek közönséges fűje is kakukkfű, kisdíák korában sokat vitt haza, és nem volt azért szegényebb az illata, és nem mondta senki, miért mászkál keresztény temetőbe? A levél elején említett felejtés füve helyett az emlékezés fűvét találja meg a kakukkfű illatában, mely eltéphetetlenül Egerhez köti. És folytatja tovább még régebbi emlékeivel. Hatéves kora óta ismeri az egri reneszánsz hintót, mely végső nyughelyükre szállítja az elhunytakat. Saját sírhelyének megválasztását kisgyermekkorai emléke alapján határozza meg: sohasem ismert bátyja mellett kíván feküdni az egri temetőben, ahová zsidó bíróként is tevékenykedő apja rendeletére talán még bátyja lovát is eltemették titokban. S ezzel máris megérkezünk az eredethez. Az apa (és nem sokkal ezután a szülőhely mint anya, vagyis az anyaföld) említése nemcsak a származás kérdését tisztázza és vállalja egyértelműen, hanem egri mivoltának megszüntethetlenségét is. „Mert az én apám legalábbis volt olyan magyar – írja büszkén, öntudatosan Gárdonyinak –, mint a te apád, a ti

apátok, tudod-e, te! És én meg odavaló vagyok, de te meg csak gyöttél, hé, tudod!” Abból, hogy Bródy egykori egri szőlőbirtokos léte után a kisdiák, majd a hatéves gyerek emlékeit veszi sorra, eljutva a szülői örökséghez, jól látható, hogy az emlékezés sorrendje időben visszafelé halad, a jelenből indulva szinte a születésig. Ámde a jövő előrevetítése végül egyetlen ponttá kristályosodik, s ez a közeledő halál említése. „És te, nemzetgazdasági alapra állott költő – szólítja meg Gárdonyit –, tudd meg, hogy nekünk már nemsokára csendítenek. A gyerek már megszületett és készül megfogni a harangláb kötelét.” Az elmúlt történések felidézése – minden számon kérő, vádló kérdés mellett is – egyetlen közös szálhoz kapcsolódik, az emlékező elbeszélés fonalához, melyből az élet fonala is áll. „Isten veled Géza, elbúcsúzom tőled, erre a rövid életre, nem barátkozunk többet. Egy másik életben, amelyben te hiszel – és nem lehetetlen, hogy van is –, úgy lehet, hogy a két hirtelen elszakadt fonál megint csak egybefűződik. A te fehér és az én színes életem kötele.”

Róheim Géza szerint életünk fonala, melyet adott időben elvágnak a párkák, valóban megtalálható az emberi életben, csak nem a végén, hanem az elején, hiszen az emberi élet is egy fonál elmetésével kezdődik, a köldökzsinór elvágásával. Igaz, hogy Róheim ezt az írását *Az élet fonala* címmel már 1916-ban publikálta az Ethnographia hasábjain, s nem tudhatjuk, az olvasottságával sohasem büszkélkedő Bródy, aki 1921 elején használja ezt a metaforát, valójában ismerte-e Róheim tanulmányát, csak annyi bizonyos, hogy születés és halál egybeér az ő gondolkodásában is, a harangláb kötele, a „te életednek fehér fonala és az én életem színes fonala” egy görcsben csomósodik össze: a mindannyiunkra váró halál tényében, annak közelségében. „De az én földem éppúgy átölel engem és szól: belőlem lettél, bennem éltél, megeszem a húsodat, magammal összevegyítem majd a porodat is. A szülő anyád vagyok, a szeretett fiam vagy, akármit mondjanak is. És ha te el is hagyta engem, te ijedt Géza!”

Bródyt a kiközösítés és barátja árulása megrendítette, de identitását nem ingatta meg, csak még inkább megerősítette. Önletrajzi emlékein keresztül nem a „fajmagyar” írókkal áll szemben, hanem önmagát határozza meg. Magyar írónak és zsidó magyarnak vallja magát, ha lehet, még erősebben, mint azelőtt. „Nekem bizony baj, hogy összeállottál egy társasággal, akik kimondták, hogy én most már nem vagyok a barátod, a testvéred, a mi ékes, erős és gyengéd nyelvünkben, amelyben születtem. Engem kirúgtak és te is segítettél, amikor legfőbb díszüket, cím- és cégtáblájukat vállaltad. Ha nem volna olyan keserű, üzletszerű, gyerekes volna az egész, hogy én veled együtt ne legyek magyar költő. . .” Herczeg Ferenc sváb és Pekár Gyula szlovák származásának hangoztatásán túl Gárdonyitól mint Ziegler Gézától is búcsúzik – állítása szerint nemrég tudta meg, hogy barátja idegen névvel született – de őt sem származása miatt vonja kérdőre, hanem azért hibáztatja, hogy a színvállás idején nem a becsületes, régi magyar költőkhöz csatlakozott, akikhez voltaképp tartozik. „De az igaz magyar nem türelmetlen, legalább eddig nem volt. Azt nézte, ki a becsületes, bátor, jó ember. Ezentúl másképp lesz? Ha ezt tudnám, egy pillanatig nem tudnék tovább élni. Így is halálosan gyöttrődöm. Nem azért, mert nem lehetek veled többé együtt. Hanem azért, mert a magyar, akit letiportak, hogy tiporja le tovább magát?”

Gondolkodásának, érzületének belső koherenciája az önmaga számára felépített ételbeszélés történetdarabjainak, főleg egeri kötődésének koherenciájával azonos, hiszen Eger az ő számára nemcsak a gyermekkort jelenti, hanem Gárdonyi Géza barátságát és életművét is. Láttuk, mint ötvöződik benne származás és életvitel, magyarság és zsidóság, és minden emberi élet két végpontja: születés és halál kérdése, a ránk váró halálé, melyben mégiscsak „ugyanegy agyagos, tüzes földben közel fekszünk egymáshoz”.

Bródy levelét indokoltan foghatjuk fel (legalábbis mozaikszerű) élettörténeti elbeszélésként, hiszen az emlékezetpszichológiai kutatásokban felderített, narratív koherenciát létrehozó jellegzetes tényezők nyomában szemünkbe ötlenek. A levél narratívumát jelen esetben a magyar írók sorából való kiközösítés kulturális traumája irányítja, melyet a levélíró személyes vereségnek élhetett meg. A barátság megszakításához vezető mozzanatok kiválasztása és felidézésének rendje is ennek jegyében szerveződik. Ilyenkor a múlt felelevenítésében nem a mindenre kiterjedő, kiegyensúlyozott valóságfeltárás a cél, hiszen a kiváltó ok meghatározott pályára állítja a gondolkodást, annak megfelelően merülnek fel érvek, ellenérvek. A célirányos, kissé egyoldalú hétköznapi ételbeszélésekhez képest ebben az esetben művészi módon megformált, árnyalt gondolkodás és érvelés figyelhető meg: Bródy nemcsak sérelmeit sorolja, és azok következményét jelenti be, nemcsak a barátság felmondásának indítékait igyekszik megértetni, hanem saját hibáinak és gyötrődésének is hangot ad.

Szakító levelében ezt szolgálják a különféle kitérők, emlékeztetőredek, melyek szélesebb kontextusba helyezik döntése értelmezését. A levél ugyanis – akár tudatosan, akár ösztönösen – hierarchikus viszonylatba állítja az egyes tényeket, ám a máshol gyakori egyenes vonalvezetésű időbeliség helyett néha ide-oda ugrál a múlt rétegeiben, ráadásul a kirajzolódó kronológiai folyamat alapvetően fordított irányban érvényesül: nem a múlttól ér el a jelenig, hanem a jelenből hátrál vissza a múltba, egyre mélyebbre, érzelmileg talán a kisgyermekkor kakukkfüves egeri temetőjénél is messzebb, hiszen jól tudjuk, akárcsak egyetlen emberi élet számára is – mint Thomas Mann írja – „mélységes mély a múltnak kútja”. Bár a fordított irányú, mégis egyenes vonalú elbeszélést megtöri néhány időbeli ugrás – hiszen származására és a szülői példára már a levél második bekezdésében utal –, de a szakadások, kilengések száma nem nagy, s tendenciájukban ezek is a halál és a születés-származás összefonódottságát érzékeltetik. Minden ellentmondásosságával és közvetlen kimondatlanságával együtt is ok-okozati összefüggés tapasztalható a felidézett élménytöredékek és a jelen lelkiállapota között, mégsem a jelen magyarázza a múltat, hanem a múlt történéseinek emlegetéséből derül ki, hogy a jelen történései érthetetlenek, vagyis a barátságot ellehetetlenítő, számvetést kiváltó incidensnek semmiféle ésszerű indoklása nincs.

A levél formai jegyei megfelelnek az élettörténeti visszatekintések határkijelölésének, a kezdő- és a végpont feltüntetésének. Maga az ételbeszélés, melyet politikai vonatkozások terhelnek, és a baráti kapcsolat szétrobbanása tematizál, a páduai helyszín aktualitásának bemutatása után kezdődik, amikor a levélíró jelzi, hogy mintegy vasárnapi pihenőként elgondolkodik régi mesterségéről, írói mivoltáról az

otthoni hírek és Gárdonyi látványos lépése miatt. „Felelek neked kérdés nélkül és nem várva választ sem.” A lezárást, mint annyi más esetben, most is átszínezi a megszólaló önmagát jellemző helyzetfelmérése és érzelmi pillanatfelvétele, mely itt az aláírásban sűrűsödik: „Elmúlt barátod Sándor”. Ám fényes bizonyítékaul annak, hogy a levél szerzője nemcsak megbántott magánember, hanem szépirodai is, okfejtése végére Bródy még valami rejtvényféle feladványt illeszt. „Elmúlt bajtársam, mondok valamit” – fordul utoljára Gárdonyihoz. – „Még csak egy lépést húzzuk tovább, amíg tehetünk egy fogadást: aki előbb hal meg, elmegy a novaji halottlító asszonyhoz és megkérdezi: hogyan és miképpen fekszik a koporsójában a másik? És akkor intézkedik, hogy az ő sírba tevő egyházfia hogy fektesse. Szembe-e? Én nem mondom meg, mint akarom.”

Kettőjük közül Gárdonyi hal meg előbb, már a levél megjelenése után egy évvel. Bródy akkor szanatóriumban feküdt, nem jelenhetett meg a temetésen, de sürgönyt küldött közös barátjuk, Setét Sándor egri ügyvéd címére: „A becsületes föld fűvét, mezei virágjának néhány szálát tedd helyettem és nevemben koporsójára. Nevem nélkül. Szó nélkül. Én tudom és érzem, hogy mennyi fájdalmas és igaz szeretettel gondolkodok rá. Az anyját és fiait öleli szeretettel, neked hű barátod, Bródy Sándor egri földi munkás.”³

Bródy Sándor lobbanékony, heves természet volt, de érthető és indokolt felháborodása idővel valamelyest csak-csak alábbhagyott. Gárdonyi halála megakadályozta, hogy tisztázzák félreértéseiket. Az eset reális értékeléséhez érdemes figyelembe venni, hogy a hirtelen haragból eredő felmondólevél mint válaszreakció Bródy problémamegoldó mechanizmusában ekkorra már egyáltalán nem volt ismeretlen. Fia, Hunyady Sándor másfél évtizeddel korábbi, hasonló esetről számol be a *Családi album* lapjain. Amikor tizenhat évesen, a szünidő után nem tért haza, hogy beiratkozzon az iskolába, hamarosan átvehette apja „hideg szakítólevelét”. Óriási ív papíron, lila tintával írt, egy soros levelet – ő is szakítólevelet – kapott: „Megszüntem önnel törődni. Bródy Sándor.” Ez a rövid, tárgyilagos üzenet a Gárdonyinak címzett nyílt levél egyik, ám minden bizonnyal nem egyetlen előzménye. Még tanulságosabb viszont, hogy Hunyady a fájó emlékhöz fűzött kommentárja szerint⁴ külső hatást, idegen akaratot érzett a levél mögött, mintha valaki tippet adott volna apjának, mit írjon. „Ma sem értem, ki sugalmazhatta ezt a levelet? Mert apámnak igazán nem volt természete a kegyetlenség. Az a levél pedig irtózatosan kegyetlen volt.” (Megléhet, a levélbeli szakítás – mint a konfliktuskezelés formája – párhuzamba állítható a hatósági és az üzleti levelezés határozatot, végzést tartalmazó küldeményeivel, fizetési meghagyásaival, melyeknek érkezése nem volt teljesen idegen a bérleti felmondások, tartozási árverések, váltókövetelések, az „utolsó felszólítások”, végrehajtói értesítések kézhezvételének bevett gyakorlatát rutinosan űző Bródy számára.) Kegyetlen a Gárdonyihoz intézett vádbeszéd, de az elszámolás-leszámolás mellett sokkal erősebb benne az emlékekkel, hibákkal történő szembenézés, az

³ A távirat szövegét közli GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*, i. m., II, 282.

⁴ HUNYADY Sándor, *Téli sport – Családi album*, Bp., Athenaeum, 1934, 135.

önmagát sem kímélő számvetés, melynek során a nyílt levél önkéntelenül is életelbeszéléssé válik.

A megszüntetett barátság utóéletéhez tartozik még, ahogyan Hatvany Lajos megörökíti⁵ Bródy és Gárdonyi utódainak végleges kibékülését:

midőn Gárdonyi Gézának két fia megjelent Bródy Sándornak néptelen temetésén, hogy néhai apjuk akarata szerint kezet nyújtsanak a Bródy-fiúknak – ez a kézfogás, úgy érzem, szimbolikus jelenet volt. Adatik két jó magyar ember, akik teremtő elméjük és nagy szívük javát odaadják hazájuknak, azon is túl, az egész emberiségnek. Ez a fő. Ez a maradandó. S ha az életben civakodtak, fiaik a halottak rendeletéből a két sír fölött s a megmaradt két nagy életmű iránti tiszteletben fognak kezet. Egy-egy nemzet létében nem számít tíz esztendő. S ha Bródy Sándornak már megtört testi figurája el is pusztult a viharban, melyben annyi drága kincsünk pusztult el – hisszük, mert hinnünk kell, hogy a magyar géniusz nem munkált benne hiába. A Gárdonyi- és Bródy-fiaknak kiengesztelő gesztusa bizonyval az utókoré lesz, s az utánunk következő minden nemzedéké.

Hatvany 1931-ben írta ezeket a sorokat. Vajon leírhatjuk-e ma az utolsó mondatot kérdőjelek nélkül? A Gárdonyi- és Bródy-fiaknak kiengesztelő gesztusa bizonyval (?) az utókoré lesz (?), s az utánunk következő minden nemzedéké?

⁵ HATVANY Lajos, *Harcoló betűk*, Bp., Gondolat, 1981, 207–208.